

Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi

*The Establishment of the Seljukids State and Tugrul Beg Period According to
Tarikh-i Guzida*

Erkan Göksu*

Özet

H.730/M.1329-30'da Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni tarafından kaleme alınan Târîh-i Güzîde, altı bâbdan oluşmaktadır. Eserin dördüncü bâbının altıncı faslı Selçuklulara ayrılmıştır. Selçuklu tarihini üç şubeye taksim eden yazar, birinci şubede Selçukluların zuhurundan başlayıp günümüzde Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları olarak isimlendirilen dönemi, ikinci şubede Kirmân Selçukluları ve üçüncü şubede de Rûm'daki Selçuklular yani Anadolu Selçukluları hakkında bilgi vermiştir. Bu çalışmada Târîh-i Güzîde'nin "Selçuklu Devleti'nin kuruluşu" ve "Tuğrul Beg dönemi" hakkındaki bölümleri tercüme edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Selçuklu tarihinin kaynakları, Târîh-i Güzîde, Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, Selçuklular, Tuğrul Beg

Abstract

Tarikh-i Guzida, written by Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni in AH 730/AD 1329-30, consists of six bâbs (chapters). In the sixth section of the third chapter, the book deals with The Seljuks. The writer studies the Seljuks in three phases. In the first phase he starts with the rise of the Great Seljukids and Iraki Seljukids; in the second phase he continues with Kirmâni Seljukids and in the third phase he focuses on the Rumi (or Anatolian) Seldjukids. In this study, sections of "The Establishment of the Seljukids State" and "Tugrul Beg period" of the *Tarikh-i Guzida* has been translated.

Keywords: Sources of the history of Seljukid, *Tarikh-i Guzida*, Hamdullah Mustawfi-i Qazwini, Seljukid, Tugrul Beg

Eser ve Müellifi Hakkında

Târîh-i Güzîde'nin yazarı Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, H.680/M.1281'de Kazvîn'de doğdu. Arap asıllı Şîî bir ailenin çocuğu olan Hamdullah, Kербela'da Hz. Hüseyin'in saflarında savaşarak ölen, Hürr b. Yezîd er-Riyâhî'nin ahfadındandır. Ailesi onun doğumundan

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi - Tokat

önce Kazvîn'e yerleşmişti. Büyük dedesi Emînü'd-dîn Nasr, dedesi ve babası Irak müstevfiliği görevinde bulunduğundan, ailesine “Müstevfiyân” lakabı verilmişti. Hamdullah'ın kardeşi Zeynü'd-dîn Muhammed de İlhanlıların meşhur vezîri Reşîdü'd-dîn Fazlullah tarafından müstevfi tayin edilmişti. İyi bir eğitim aldığı anlaşılan Hamdullah, Olcaytu zamanında iyi bir kâtip olarak dikkat çekti. 1311'de Kazvîn, Ehber, Zencân ve Târimeyn'in mâlî işlerinin teftişiyle görevlendirildi ve bu münasebetle Sultâniye, Tebriz, Bağdâd, Isfahân ve diğer bazı şehirlere giderek buralardaki kütüphanelerde araştırma yapma fırsatı buldu. Başta İlhanlı vezîri meşhur Reşîdü'd-dîn Fazlullah olmak üzere dönemin tanınmış âlim ve idarecilerinin ilim meclislerine katılan Hamdullah Kazvînî, Reşîdü'd-dîn'in dikkatini çekti ve divân-ı vezâret nâibliğine atandı. Reşîdü'd-dîn öldürülmesinden sonra diğer âlimler gibi o da gözden düştü. Ancak bir müddet sonra Ebu Saîd Bahadırhan'ın, Reşîdü'd-dîn'in oğlu Gıyâsü'd-dîn Muhammed'i vezîr tayin etmesi (1328) üzerine onun hizmetine girdi. Gıyâsü'd-dîn Muhammed'in ölümünden sonra devlet hizmetinden ayrıldı ve H.740/M.1340 tarihinde Kazvîn'de öldü.¹

İlhanlılar döneminde İrân'da yetişen son tarihçi olan Hamdullah Kazvînî'nin, günümüze kadar ulaşan üç eseri bulunmaktadır. Bunlardan “Târih-i Güzide”yi H.730/M.1329-30'da “Zafernâme”yi² H.735/M.1334-35'te ve “Nüzhetü'l-Kulûb”u da H.740/M.1339-40'ta tamamlamıştır.³

Müellifin Reşîdü'd-dîn'in oğlu Gıyâsü'd-dîn'e ithaf ettiği Târih-i Güzide, peygamberler tarihi, eski İrân tarihi, Hz. Muhammed ve halîfeler tarihi, İslam devrinde İrân ve

¹ Müellifin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., V. F. Büchner, “al-Kazvini”, *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, Leiden: E. J. Brill, Volume IV, s.844-845.; Bertold Spuler, “Hamd Allâh Mustawfi Kazvîni”, *EP*, III, Leiden: E. J. Brill, 1971.; s.122.; Charles Melville, “Hamd-Allâh Mostawfi”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol:XI, Fasc:6, [<http://www.iranica.com/newsite/articles/v11f6/v11f6033.html>]; Zeki Velidî Togan, “Hamdullah Mustavfi”, *İA*, V/1, MEB Yay., İstanbul 1992., s.186-188.; Abdülkerim Özeydin, “Hamdullah el-Müstevfi”, *XV, DİA*, İstanbul 1997., s.454.; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, 1991., s.309-319.; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998., s.240-242.; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990., s.52.

² Zafernâme, Hz. Peygamber'den başlayarak (1334) yılına kadar gelen 75 bin beyitlik manzum bir tarihtir. Müellif kırk yaşında yazmaya başladığı bu eserini H.735/M.1334-35 tamamlamıştır. Her biri müstakil bir eser şeklinde üç ciltten oluşan kitabın “Kismü'l-İslâmiyye min Kitâbi Zafernâme” başlıklı 25 bin beyitlik I. cildinde Asr-ı saâdet, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemleri anlatılmaktadır. “Kismü'l-ahkâmiyye min Zafernâme fî zikri'l-Acem” başlığını taşıyan 20 bin beyitlik II. ciltte Saffârîler, Samânîler, Gazneliler, Gurlular, Deylemliler, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Hârezmşâhlar, Fars Atabegleri (Salgurlular) ve Kirmân'da hüküm süren Kutluğhanlılar hakkında bilgi verilmektedir. 30 bin beyitten meydana gelen III. ciltte ise “Kismü's-sultâniyye min Kitâbi Zafernâme fî zikri'l-Moğol” başlığı altında Türklerin ve Moğolların menşeyinden, Oğuz Han'dan, Cengiz Han'dan, onun atalarıyla ahfadından ve 1331 yılına kadar gelen İlhanlı tarihinden bahsedilmektedir.

³ Müellif, *Nüzhetü'l-Kulûb*'ta, Ahmed b. Ebu Abdullah'ın “*et-Tibyân*”, İbn Hurdazbih'in “*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*”, Ebu Zeyd el-Belhî'nin “*Suverü'l-Ekâlim*”, Ebu'l-Fidâ'nın “*Takvîmü'l-Buldân*”, Zekeriyya el-Kazvînî'nin “*Acâ'ibu'l-Mahlûkât ve Garâ'ibu'l-Mevcûdât*” ile “*Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*” ve İbnü'l-Belhî'nin “*Farsnâme*” adlı eserleri ve birçoğu günümüze ulaşmayan çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır. Eser, kozmografya hakkında bir giriş, üç esas bölüm ve bir hâtimedden oluşur. Birinci bölümde, mineraller, botanik ve zoolojiyle ilgili bilgiler; ikinci bölümde insanın vücut yapısı, ahlakî vasıfları ve melekeleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölüm coğrafyaya ayrılmış olup, dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Mekke, Medine, Kudüs ve Mescid-i Aksa, ikinci kısımda İrân coğrafyası, eyalet, vilâyet, kaza, nahiy ve köyleri, yolları ve hududları, nehirleri, deniz ve gölleri, maden ve mineralleri; üçüncü kısımda İrân'a komşu ülkeler ve dördüncü kısımda da diğer bazı ülkelerin coğrafi durumu hakkında bilgi verilmektedir. Hatime ise “*Acâ'ibu'l-mahlûkât*”a dairedir. Müellif, kendisinden önce yazılan eserlerden derlediği bilgilere önemli ilaveler yapmıştır. İlhanlılar hakkında verdiği bilgiler, devletin resmî vesikalarına dayanmakta olup, eserin asıl önemli bölümleri kendi müşahedelerine ve belgelere dayanan bu bilgilerdir. Selçuklular hakkındaki bilgiler ise “*Risâle-i Melikşâhî*” ve “*Risâle-i Senceriyye*” gibi günümüze ulaşmayan kitaplardan alınmış olması bakımından büyük önem arz etmektedir.

Turan hanedanları tarihi, âlimler/şairler ve Kazvîn tarihi olmak üzere altı bâbdan oluşmaktadır. Eserin ana kaynağı, Reşîdü'd-dîn'in "*Câmi'ü't-Tevârih*"idir. Bunun dışında et-Taberî'nin "*Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*", İbnü'l-Esîr'in "*el-Kâmil fi't-Târîh*", Ata Melik Cüveynî'nin "*Târîh-i Cihângüşâ*", Zahîrî'd-dîn Nişâbüri'nin "*Selçûknâme*" ve Rüknu'd-dîn el-Cüveynî'nin "*Mecma'u Ensâbi'l-Meslek*"i gibi günümüze ulaşmayan bazı eserlerden de istifade ettiği anlaşılmaktadır.⁴ Ancak müellifin, bu kaynaklardan derlediği bilgilere ilaveler yaptığı ve ana kaynağı olan "*Câmi'ü't-Tevârih*"in bittiği H.710/M.1310-11 tarihinden sonra H.730/M.1329-30'a kadar gelen olayları da kaydettiği görülmektedir. Eserin Edward G. Browne⁵ ve Abdu'l-Hüseyn Nevâ'î tarafından yapılan iki neşri bulunmaktadır.⁶

Târîh-i Güzîde'nin dördüncü bâbının altıncı faslı "*Zikr-i Pâdişâhân-i Selçûkiyân*" başlığıyla Selçuklulara ayrılmış ve Selçuklu tarihi üç şubeye taksim edilmiştir. Birinci şubede Selçukluların zuhurundan başlayıp günümüzde Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları olarak isimlendirilen dönem hakkında, ikinci şubede Kirmân Selçukluları ve üçüncü şubede de Rûm'daki Selçuklular yani Anadolu Selçukluları hakkında bilgi verilmektedir.⁷ Eserin Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve Tuğrul Beg dönemiyle ilgili bölümünün Türkçe tercümesi şu şekildedir⁸:

[TERCÜME]

Pâdişâhân-i Selçûkiyân. Üç Şu'be(dir)

Birinci (şu'be), bazısı İrân'ın tamamında, bazısı bir kısmında (hüküm süren) on dört kişi (olup), onların meliklik müddeti [425] 429 (1037-1038) senesinden 590 senesi Rebî'ü'l-evveline (Şubat Mart 1194) kadar yüz altmış bir yıl(dır). İkinci (şu'be), Kirmân'da (hüküm süren) on bir kişi (olup), onların meliklik müddeti 433 (1041-1042) senesinden 583 (1087-1088) senesine kadar yüz elli yıl(dır). Üçüncü (şu'be), Rûm Anadolu'da (hüküm süren) on beş⁹ kişi (olup), onların meliklik müddeti 480 (1087-1088) senesinden 700 (1300-1301) senesine kadar iki yüz yirmi yıl(dır).

İslam döneminde bulunan/kurulan devletlerin yöneticilerinin (erbâb-ı düvel) her biri, ayıpla kire bulaşmışlardı: Mesela Benî Ümeyye zındık, mu'tezilî (i'tizâl) ve [hâricî (hâriciyyet)]¹⁰; Benî Abbâs'dan bazıları mu'tezilî (i'tizâl); Benî Leys ve Âl-i Büveyh rafizî (rafz); Gaznevîler, Hârezmşâhîler ve Salgurîler (ise) esasa/asla saygısızlık (etmekteydiler). Ancak Selçuklular bu ayıplardan/kusurlardan pâk/temiz, Sunnî, temiz dînli (pâk dîn), iyi/güzel

⁴ Târîh-i Güzîde'nin kaynaklarının tam listesi için bkz., Hamdullah Mustawfi-i Qazwini, *The Tarikh-i Guzida or "Selected History"*, Gibb Memorial Series, Vol: XIV/2, Leiden:London 1913.; (Abstract Of Contents Of The Tarikh-i Guzida), s.1-2.

⁵ Hamdullah Mustawfi-i Qazwini, *The Tarikh-i Guzida or "Selected History"*, Compiled in A.H. 730 (A.D. 1330) and now abridged in English from a manuscript dated A.H. 857 (A.D. 1453) by Edward G. Browne; with indices of the facsimile text by R.A. Nicholson, Gibb Memorial Series, Vol: XIV/1, Leiden:London 1910. [Bu neşir esas alınarak eserin İngilizce tercümesi de yapılmış ve 1913'de aynı seride yayınlanmıştır]

⁶ Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyn Nevâ'î), Tahran 1362.

⁷ Eserin Anadolu (Rûm) Selçukluları bölümünün tercümesi yayınlanmıştır. Bkz., Erkan Göksu, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, Yıl: VIII, Sayı: 27, (2008/II), s.23-32.

⁸ Tercüme yapılırken, Abdu'l-Hüseyn Nevâ'î neşri esas alınmıştır. Nâşir tarafından düşülen not ve açıklamalar [Nâşirin notu] olarak belirtilmiştir. Diğer not ve açıklamalar ise mütercime aittir.

⁹ (.) : "On dört" (ب, ف) : "On bir" [Nâşir'in notu]

¹⁰ (ب, ف) : "Hâricî". (.) : "Hurûc" [Nâşir'in notu]

i'tikâdlı, hayır sahibi, ra'yyete müşfik idiler. Bunun bereketiyle onların devletinde, [onları karıştıran (ایشان را مشوش دارد)]¹¹ hiç (bir) hâricî ortaya çıkmadı. Mahmûdiyân, Sebuktegin, Aytegin zamanlarında, Deylemîler ve diğerleri zamanında da Tuğrul misali nimeti inkâr eden (kâfir-i ni'met) biri çıkmadı. Her ne kadar onların tabilerinden de yüksek mertebelere ulaşanlar olduysa da velinimetlerine başkaldırmadılar ve (bundan) kaçınmayı vacip gördüler. Bazen buna heves ettiyseler de aynı tohumdan/hânedândan birini seçip padişahlığa yükselttiler; bu şekilde maksatlarını gerçekleştirdiler. Hak subhânehû ve te'âlâ, devlet erkânının devamını padişahlara itaatle sağlamaştırmıştır. Şimdi baştaki amaca/maksûda gidelim.

Birinci Şu'be: [Büyük Selçuklular]

Selçûk, Kıyık (قیق)¹² Türklerinin kavminden, Afrasyâb tohumundan/neslindedir ve Târîh-i Ebû'l-'alâ'da (تاریخ ابو العلاء) gelmiş(tir) ki onun, otuz dördüncü babası Afrasyâb'a ulaşır.¹³ Selçuk'un dört oğlu vardı: İsrâ'îl, Mîkâ'îl, Musa Beygu ve Yunus.¹⁴ Onların mal ve nimeti benzersiz/hadsiz idi. Otlak (çerâgâh) darlığı/sıkıntısı sebebiyle 375 (985-986) senesinde Türkistan'dan Mâverâ'ü'n-nehr'e [426] geldiler ve Nûr Buhârâ¹⁵ ve Soğd-i Semerkand'a¹⁶

¹¹ [Nâşir'in notu] "در سلطنت هیچ وهنی اندازد": (ق)

¹² Selçûknâme-i Zahîrî-i Nişâbüri, Çâp-i Aka İsmâil Afşâr, s.10. [Nâşir'in notu]

¹³ Câmî'ü't-Tevârih'te Selçuk'un nesebi şu şekilde zikredilmiştir: "Haber ve sohbet ehline şöyle malumdur ki, Selçuk bin Lokmân, Selçuk'un akrabalarından ve Kınık kemiğinden/soyundan (استخوان قنیق) idi. Türk pâdişâhları'nın hargâhtıraş'ı (خرگاه تراش) olan Keregüci Hoca'nın (کرکچی خوجه) oğlu Tokşurmuş (طوقشورمیش) aslından/soyundan (nijâd "نژاد") gelen Tuğrul, Kınık urûkundan sultân idi." [Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmî'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, Çev: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010, s.70-71.] Zahîrî'd-dîn Nîşâbüri, [*Selçûknâme*, (Neşr. İ. Afşâr), Tahran 1332, s.10] ve er-Râvendî, [*Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî), Tahran 1333, s.88, (Türkçe terc., Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay., Ankara 1999, I, s.86]] ve bunlardan istifade eden bazı muahhar kaynaklarda Selçuk'un babasının adı Lokman şeklinde geçse de bunun doğru olmadığı, Selçuk'un babasının Tukak/Dukak (Yukak/Yakak) adını taşıdığı bilinmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Tukak'a kuvvetinden dolayı "temür yalığ" yani "demir yaylı" unvanı/lakabı verilmiştir (Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999, I, s.292). "Temür Yalığ/Demir Yaylı" ifadesi müellifler tarafından Arapça "el-kavsü'l-hadîd (القوس الحديد)", Farsça ise "sahtkemân (سخت کمان)" şeklinde zikredilmiştir. Ancak bazı müellifler, "Demir Yaylı" unvanını, yanlış olarak Tukak/Dukak (Yukak-Yukak) adının manası (تقاق بالتركية القوس من الحديد) zannetmişlerdir. [İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, IV, (Tahkik:Sehil Zükkâr), Dârü'l-Fîkr, Beyrut 1988, s.1971; el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999, s.1); Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I-II., (Yay. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, I, s.1.]. İbnü'l-Esîr ise yine yanlış olarak "el-kavsü'l-hadîd", "el-kavsü'l-cedîd (القوس الجديد)" yani "yeni yay" şeklinde kaydetmiştir [İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-X, (Tahkik. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, I-XII, (Çev: Abdullah Köşe, M. Beşir Eryarsoy, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın; Redaktör: Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987., VIII, s.236, (Türkçe terc., IX, s.361.]]. Selçuklu ailesinin menşei hakkındaki görüş ve değerlendirmeler hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Mat, İstanbul 1955

¹⁴ "Hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrâ'îl, Mîkâ'îl, Mûsâ Yabgu, Yûsuf ve Yûnus." Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.71); Zahîrî'd-dîn Nîşâbüri, s.10. "Selçuk'un Arslan, Mikâ'îl ve Mûsâ adlarında üç oğlu vardı." [İbnü'l-Esîr (Türkçe terc., s.362.]]. "Emîr Selçuk Cend'de öldü ve geriye Emîr Mikâ'îl, Emîr Mûsâ ve İsrail diye çağırılan Emîr Yabgu Arslan'ı bıraktı." (el-Hüseynî, (Türkçe terc., s.2). "İsrâ'îl'den sonra Mikâ'îl, Yûnus ve Mûsâ Bigu/Beygu vardı." [er-Râvendî, s.87, (Türkçe terc. I, s.86)]. "Emir Selçuk'un dört oğlu oldu. Bunlar Mikâ'îl, Yabgu (Bigu), Musa ve Arslan adlarını taşıyorlardı." (Ebu'l-Ferec, I, s.293). Toplu bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, 13, 1958.

¹⁵ Buhârâ'ya yirmi fersah uzaklıkta bir köydür (Yâkût el-Hemevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1397/1977, V, s.310). "Nûr, büyük bir yerdir. Onda/orada Mescid-i Câmî' ve birçok ribât vardır/bulunur. Buhârâ halkı her sene, diğer/başka yer(ler)i ziyârete oraya gelirler. Ehl-i Buhârâ bu işde zahmete girerler. Nûr'a ziyârete giden bir kimse/kişi, Hac faziletine sahip olur. (Memleketlerine) geri dönünce, o mübarek yerden geldikleri için, şehri gül ve

yerleştiler.¹⁷ Sultân Gazneli Mahmûd onlarla dostluk yolunu çiğnedi/bozdu. İsrâ'îl onu görmek için geldi. Sultân Mahmûd onu çok iyi bir şekilde karşıladı. Konuşma esnasında ona “eğer bize bir yardıma hacet olursa, nişan nedir ve yardıma ne kadar asker/ordu (sipâh) gelir?” diye sordu. İsrâ'îl'in elinde bir yay (kemân) ve elbisesinin/üstlüğünün kemerinin üstünde (berbend-i kabâ “بربند قبا”) ¹⁸ iki ok (tîr) vardı. Bir oku ona verdi ve “bu oku benim kabileme/aşiretime (hayl) gönderirsen, yüz bin atlı (sevâr) yardıma gelir” dedi. Sultân, “Eğer daha fazla gerekirse?” dedi. Diğer oku ona verdi (ve) “Eğer bu ok(u) Balhân Kûh'a gönderirsen, elli bin atlı (sevâr) yardıma gelir” dedi. Sultân, “Eğer daha fazla gerekirse?” dedi. Yayı ona verdi (ve) “Bunu Turân'a gönderirsen, istediğin kadar ordu/asker (leşker) gelir” dedi. Sultân onların (sayılarının) çokluğundan mütevehhim oldu/korkuya kapıldı. Ona haksızlık/hainlik (gadr) yaptı ve sarhoşluk hâlinde onu yakalayıp/tutuklayıp, Kâlencer Kalesi'ne hapsetti. (İsrâ'îl) yedi sene (orada) hapiste kaldı ve aynı yerde vefat etti.¹⁹ Kardeşler(in)e haber gönderip onları mülk istemeleri için teşvik etti.²⁰ Onlar Ceyhûn'dan geçene kadar (geçmek için) Sultân'dan

çiçekle/zafer takıyla donatırlardı. Bu Nûr'u diğer/başka vilâyetlerden (ayırarak için) “Nûr-i Buhârâ” derler. Tâbi'inden birçok kimse/kişi orada huzur buldular.” Narşahî (Ebu Bekir Muhammed İbn Cafer Narşahî), *Târih-i Buhara*, (Neşr: Charles Schefer), Paris 1892, s.9-10.

¹⁶ Soğd, Semekand'da meşhur bir vilayettir. Soğd-i Semerkand ile anılır. Yeryüzünde suyu ve havasının letafetiyle dünyanın dört cenneti adı verilen dört memleketinden biriydi (Zekeriya Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, [el-Mektebetü's-Şâmîle], I, 219-220; *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, I-III, (Haz. Ziyâ Şükün,) MEB Yay., İstanbul 1984, II, s.1202.

¹⁷ “Âl-i Selçûk, sayısız mal ve mülkleri olan, sayı ve teşhizatı tam, ordu ve askeri (hayl u haşem) muntazam, çok kalabalık ve büyük bir soy/kabile idi. Otlakların (çerâhor) darlığı nedeniyle Türkistân'dan Mâverâü'n-nehr'e geldiler. Kış yerleri/kışlak'ları (zemistângâh) Nûr Buhârâ, yaz yerleri/yaylak'ları (tâbistângâh) ise Soğd-i Semerkand idi.” Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.71)

¹⁸ (ج): “كمر” [Nâşir'in notu]

¹⁹ Arslan Yabgu ile Sultân Mahmûd arasındaki mülakat ve Arslan Yabgu'nun hapsedilmesiyle ilgili bkz, [Zahîrî'd-dîn Nişâbü'rî, s.12; Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî), *Tarih-i Beyhakî*, I-II, (Neşr. Said Nefîsî), Tahran 1352, II, s.876-877; el-Cuzcânî (İbn Minhâcü'd-dîn Osman), *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî, Kâbil 1342, s.246; Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.75-78); İbnü'l-Esir, (Türkçe terc, IX, s.292); er-Râvendî, s.89-92, (Türkçe terc, I, s.88-90); Aksarayî (Kerîmü'd-dîn Mahmûd Aksarayî), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999, s.12. (Türkçe terc, s.7-8.)] Burada verilen sayı abartılı olmakla beraber, Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışı içerisinde yayın metbû'luk, okun ise tâbiyet ve davet sembolü olarak kullanıldığını gösteren örneklerden biri olması bakımından önemlidir. Bkz, Erkan Göksu, “Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri” *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic), (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), Volume 5/2 Spring 2010, s.986-1011

²⁰ “... Onun kabilesinden/atlılarından (hayl) iki Türkmen gelip uzun bir müddet o mahrûseye hamallık ve sâkîlik yapıp su çektiler. Nihayet bir gün fırsat yakalayıp İsrâ'îl'i gördüler. Onu gece kaçırmak için bir yol düşündüler ve bunu gerçekleştirdiler. Horâsân yolunu tuttular. Önlerine bir orman çıktı. Akıl karışıklığının yolu kaybettiler. Şaşırmış ve afallamışlar. Sabahleyin doğu tâvusu cilveye geldi (güneş doğdu). Kale muhafızı (kûtvâl) (durumdan) haberdâr oldu. Askerler (sipâh) onların peşinden gelmekteydi (takip etmekteydi). Askerler ona (İsrâ'îl'e) yaklaştığında yakalanacağını anladı ve Türkmenlere şöyle dedi: “Benden ümidi kesin. Kardeşlerime benden selâm ulaştırıp deyin ki: Horâsân mülkünü istemedi ciddi bir cehd ve gayret göstereceksiniz, çalışıp çabalayınlar. Çünkü bu pâdişâh köleoğludur (bendezâde). (Bize) nisbetle büyük biri değildir. Bu memleketi ona bırakmayın, sizin elinize geçene kadar gayret gösterin. Zira beni günahsız yere yakalayıp hapsetti.” Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.78-79). Selçuklu Türkmenlerinin Horasan'a inmesini endişe ile karşılayan Arslan Câzib (Hâcib Arslan), onları kontrol altında tutulabilmenin şartı olarak “ok ve yay kullanmalarının engellenmesi”ni, bunun içinde Ceyhun nehrini geçenlerin “başparmaklarının kesilmesi”ni teklif etmiştir. Bu teklif Sultân Mahmûd tarafından “Sen katı kalblisin; tahahhuk etmemiş bir cürümleri olmayan bu Müslümanlara, söylediğin şeyi nasıl yapabilirim” sözleriyle reddedilmiş Ceyhun'dan geçmelerine izin vermiştir. [İbnü'l-Esir, s.237, (Türkçe terc, IX, s.363); Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî), *Târih-i Beyhakî*, (be-ihitimam Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324, s.260, 481; el-Hüseyinî, s.2; el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Üsre*, (Terc. Kivameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, s.3; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi*

icâzet/izin istediler. Arslan Câzib mani oldu ve “*Bu topluluk (güruh), hadsiz hesapsız/çok kalabalıktır. Aman ha! Onlardan bir fitne gelir.*”²¹ dedi. Sultân (onun sözlerini) uygun görmedi/kabul etmedi ve (geçmeleri için) icâzet/izin verdi.²² Selçuklular Ceyhûn’dan geçtiler ve Nesâ ve Ebîverd hududunda yerleştiler (مقام ساختند)²³.

Mikâ’îl’in iki oğlu vardı: Çağrı Beg ve Tuğrul Beg. O kavmin/halkın önderi/lideri oldular. Devlet ve saltanat eserleri, onların alında parladı ve adalet ve hakkaniyet nuru, onların çehresinden ışıldadı/saçıldı. Horâsân halkı onların işine gönül verdiler ve hükümetleri/hükmetmeleri (için) kendilerine götürdüler. Gazneli Sultân Mes’ûd onlarla savaşmak için ordu (leşker) gönderdi. Savaştılar (ve) zafer, Selçukluları(n) oldu. Gazneli ordusu/askerleri münhezim (olarak) Sultân Mes’ûd’un önüne gittiler. Sultân Mes’ûd, Selçukluların intikamına (Selçuklulardan intikam almak için) [çabuk (زود)] gitmek istedi. O esnada ona, Hind tarafından kargaşa/endişe düştü/geldi. [O(nu gidermeyi) daha uygun gördü (تدارک آن واجبتر دید)]. Oraya savaşa gitti ve Emîr-i Horâsân (olan) sübaşı (سویاشی)’ya²⁵, Selçukluları Horâsân’dan çıkarması (için) haber gönderdi.²⁶ Sübaşı [427] “*onların işi, benim güç yetirebileceğim (bir iş olmaktan) geçmiştir/çıkıştır*” diye cevap gönderdi. Sultân Mes’ûd, (onun) [(kendi) pazarını kızıştırmaya (بازار تیز)] çalıştığını düşündü. Onu susturup öylece savaşa gönderdi.²⁸ Sübaşı çaresiz onlarla savaşa gitti. (Onlara) ulaşması/yaklaşması ve yenilmesi bir oldu.²⁹

Fünûni'l-Edeb, XXVI. Cüz, (Tahkik. Muhammed Fevzi el-Antîl), Kahire 1405/1985, s.271; el-Cuzcânî, I, s.246-247]

²¹ [Nâşir’in notu] “پدید آید”: (ف)

²² “...Onlar (Selçuklular) kendileri (için) mülk istemekteydiler. Kardeş(leri) İsrâ’îl’in intikamını almak istiyorlar ve fırsat kolluyorlardı. Birini Mahmûd’a yollayıp dediler ki: “*Bizim halkımız, havâşî (حواشی) ve hayvanlarımız çoğaldı. Halkın çokluğu, izdiham ve kalabalıklaşmasından, otlak ve meralarımız bize darlaştı. Bu meralar, hayvanlarımıza ve ailelerimize/çoluk çocuğumuza kâfi gelmiyor. Sultân’ın yüce kereminden beklenen odur ki izin versin sudan/nehirden geçelim. Horâsân’a Nesâ ve Bâverd arasına yerleşelim.*” Tûs vâlisi olup Ribât-ı Seng-peşt/Sengbest’i (رباط سنگ پست) yaptırmış olan Arslan Câzib –ki orada medfûndur- (Sultân Mahmûd’a) dedi ki: “*Onlara Horâsân’a doğru yol vermek doğru/uygun değildir. Çünkü (onlar) çok kalabalıktırlar ve hadsiz savaş levâzîmâtı, âlet ve malzemeleri vardır. Olmaya ki onlardan bir fesâd doğsun.*” Sultân hazâne/hazîne’yi artırıp çoğaltma hırsı, açgözlülük ve memnuniyetle, onların sudan/nehirden geçmelerine izin verdi. Onun (Arslan Câzib’in) âkilâne sözüne iltifat etmedi.” Reşîdû’d-dîn, (Türkçe terc., s.79-81)

²³ [Nâşir’in notu] “کردند”: (ق)

²⁴ [Nâşir’in notu] “بدانجا رفتش واجبتر دید”: (ر); “واجبتر بود بدان جنگ رفتن”: (م)

²⁵ Bu kelimenin lügat manası “komutan, kumandan (leşkerkeş)”dir. [Nâşir’in notu]

²⁶ Burada Emîr-i Horâsân’dan kasıt, Hâcib-i Bozorg Sübaşı olup Sultan Mes’ûd, onu Selçuklulara karşı göndermişti (Beyhakî, s.543-544); el-Cuzcânî, I, s.249; er-Râvendî, s.96, (Türkçe terc, I, s.95 n).

²⁷ [Nâşir’in notu] “بازار تیز”: (ق)

²⁸ “Onların (Selçuklular’ın) işleri her gün daha iyiye gidiyordu. Gittikçe güçleniyorlardı ve durumlarının gidişatından pâdişâhlık emâreleri ışıdayıp ikbâl şu’âları parılıyordu. Devlet sabahı, onların bayraklarının doğduğu/çıktığı yerden görünüyordu. Sonraki sene (429/1037-1038) Sultân Mes’ûd Hindistân’dan Gazne’ye geldi. Âl-i Selçuk’un yayılmaları ve şevketlerini araştırarak öğrendi/haberdâr oldu.²⁸ Hemen, beklemeden ve tereddüt etmeden Selçuklularla cenge gitmeleri ve onları Horâsân’dan çıkarmaları/atmaları için Emîr-i Horâsân’a (haberci) koşturdu. O (Emîr-i Horâsân), “*Onların işi o kadar ileri gitmiştir ki, ben kulun ve benim benzerlerim/emsâlim onlara karşı koymaya güç yetiremez.*” diye cevap verdi. (Bunun üzerine) Mes’ûd, “*O (Emîr-i Horâsân), kendi pazarını kuvvetlendiriyor/kızıştırıyor. Yoksa onlara ne zaman güç yeter?*” dedi ve “*Bu önemli işi halletmelisin*” diye emir (misâl) gönderip kestirip attı. Bunun üzerine (Emîr-i Horâsân) emre itaat etmekten başka çare/kurtuluş göremeyip (onlarla) savaştı.” Reşîdû’d-dîn, (Türkçe terc., s.85-87)

²⁹ Serahs yakınlarındaki Talhâb’da yapılan bu muharebe el-Hüseynî’ye göre 9 Safer 428 (30 Kasım 1036)’de; Beyhakî’ye göre 429 Ramazan (Haziran 1038); İbnü’l-Esîr ve el-Cuzcânî’ye göre ise 429 (1037-1038) yılı içerisinde meydana gelmiştir [el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.6); Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.543-544; İbnü’l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.349-350); el-Cuzcânî, I, s.249, 250] Beyhakî, bu savaştan bir süre sonra (Şevvâl 430/Temmuz

Sultân Tuğrul Beg İbn Mîkâ'il bin Selçuk

429 (1037-1038) senesinde³⁰ Nişâbûr'da Mes'ûd'un tahtına (taht-ı Mes'ûdî) oturdu. Padişahlığın/saltanatın adı, ona/onun üzerine verildi/koyuldu. Anne tarafından kardeşi/üvey kardeşi İbrahim bin Yınal'a Nişâbûr'da şihnelik (şihnegî) verdi. O, orada birçok zulüm ve cevr yaptı.³¹ Nişâbûr halkı, ona "Ey emîr, zulmü bırak (zulümden vazgeç) ve adalet yolunda yürü/ilerle. Çünkü bu dünyadan sonra diğer dünya (ahiret) vardır. Nişâbûr senin gibi birçok hâkim gördü ve görecektir. Nişâbûr halkının silahı, seher vakti duasıdır. Allah bilir ki Sultânımız gitmiş/uzaklaşmış ise de, Allah'ımız yakındır; hayattadır ve asla ölmez; uyanıktır ve asla uyumaz; (her şeyden) haberdardır asla gafil değildir; asla azledilmeyecek bir padişahur" diye bir yazı/mektub (rik'a) yazdılar. İbrahim, bu yazıyı/mektubu (rik'a) okuyunca zulümden el çekti.³²

Sultân Mes'ûd, 432 (1040-1041) senesinde Dandanakan hududunda Selçuklular ile savaştı.³³ Yenilgi/mağlubiyet ona düştü. Münhezim (olarak) Gazne'ye gitti.³⁴ Gönlü Horâsân işinden koptu/ayrıldı ve şaraba düştü. Kös sesi yerine, ney (nây) ve içki (nûş) istedi. Onun hakkında (şu şiiri) söylediler:

1039) Gaznelilerle Selçuklular arasında geçici bir barışın yapıldığını zikreder. (Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.581-585). el-Hüseynî, muharebeden sonra Sultân Mes'ûd'la Sübaşı arasındaki mülakatı şu şekilde zikreder: "Sultân onun üzerine azap yağmurunu yağdırdı ve kendisini mahcub etti; horluğuna müptelâ kıldı, yapmadığı eziyet kalmadı. Ve 'Sen askerlerini zayi ettin, üç senedenberi öyle berbat ettin ve öyle bir hale getirdin ki mülk pınarlarını kahir olan devletin düşmanlarının istifadesine terkettin' dedi. Sübaşı da cevaben 'Tabib ihtiyarı nasıl gençleştirebilir ve bir yolcu serabı nasıl şaraba tahvil edebilir? Her devletin bir itilâ devri vardır, her parlıtı bir karaltı takib eder. Her milletin bir saadet günü ve her zamanın bir meliki olur. Sen, beni kücremiş bir arslanla azgın bir deniz arasında sübaşı vazifesiyle muvazzaf ettin. Arslanla gitsem beni paralar, denize gitsem beni boğardı ve arkadan da senin gazabının ateşi vardı. Yanlış bir harekette bulunsam beni yakardı. Ey Sultân, sen her tarafa el attın, devlet sana teveccüh ettiği vakitte memleketlerde bir şey yapmak istedin; fakat çok şeyler yapmağa muvaffak oldun.'" el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.7)

³⁰ Reşîdü'd-dîn'e göre 429 senesi Ramazanında (Haziran 1138). Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.88)

³¹ "...Şehir halkında ızdırab/sıkıntı ve kaynaşma başladı. Ancak münâdî buyurdu: "Şehir sâkinleri ve re'âyâ'dan hiç biriyle işimiz yoktur ve hiçbir mahlûk/yaratılmış incitilmeyecektir..." Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.88)

³² İbrâhîm Yınal'ın ve ardından Tuğrul Beg'in Nişâbûr'a girişi ve sonrasındaki hadiseler hakkında geniş bilgi için bkz. Beyhakî, (Said Nefîsî), II, s.903 vd; Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.550 vd; el-Cuzcânî, I, s.249; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.350); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.7-8); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.4-5); er-Râvendî, s.97, (Türkçe terc. I, s.95)

³³ Dandanakan Savaşı, Beyhakî'ye göre 7 Ramazan 431 (21 Mayıs 1040)'de; el-Hüseynî'ye göre 8 Ramazan 431 Perşembe günü (22 Mayıs 1040); el-Cuzcânî'ye göre 9 Ramazan 431 Cuma günü (23 Mayıs 1040); el-Bundârî'ye göre 430 (1038-1039)'da; İbnü'l-Esîr'e göre 431 (1040-1041)'de, Reşîdü'd-dîn'e göre ise 429 (1037-1038)'de meydana gelmiştir. [Beyhakî, (Ganî-Feyyâz), s.615-626; el-Cuzcânî, I, s.233-234, 251; el-Hüseynî (Türkçe terc, s.9); el-Bundârî, (Türkçe terc, 5); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.368-369; Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.91)]

³⁴ Serahs ve Bâverd çölü arasında Dandânakân-ı Mervşâhicân Kalesi/Hisârî'nda onlarla karşılaştılar/savaştlar. 429 (1037-1038) senesinde. O çölde birçok kuyu (çâh) buluyordu. Selçuklular bunu bilmekteydiler. (Yanlarına) su almışlar ve kuyuların hepsini doldurmuşlar/kapatmışlardı. Mes'ûd'un askerleri ve onların binekleri (sütûrân), çeşme/pınar ve yeraltı suyunun bulunmadığı o yerde yorgun ve aciz düşüp dünyadan bezdiler. Bu sırada birçoğunu öldürdüler. Âkîbet kaçtılar. Sultân, haşem'ini dağılmış ve kendini yalnız görünce dizğini ele aldı. File (pîl) bindi ve Fâryâb ve Pençdîh tarafına doğru kaçtı. Hiçbir at onu silâhıyla/teçhizatıyla çekemiyor, ancak zorlukla (taşıyabiliyordu ve bu nedenle file binmişti). Hazîne'ler, mâl, mülk, eşya ve ziynetlerin hepsi orada kaldı. Birkaç Türkmen Mes'ûd'un ardına düştü. Yaklaştıklarında filden (inip) ata bindi. Hamle yapıp gürz'le atlının (süvârî) başına vurdu. Onu, ufak (hord) atıyla birlikte kırıp/öldürüp yere serdi. Ondaki oraya yetişen her süvârî grubu (fevc) onun Rüstemî darbelerinden hayret ve dehşet içinde kaldılar. Bu durum karşısında biri Mes'ûd'a dedi ki: "Ey Hüdvend! Böyle darbeleri vuran/savaşan birine, hizmet/mağlubiyet nasıl gelir/yaraşır ve (nasıl) mülkü bırakıp terkedebilir?" (Mes'ûd) dedi ki: "Ey yiğit (cevân)! Her ne kadar darbe(m) böyle ise de, ikbâl(im) kalmamıştır. Te'yîd-i âsmânî, insanın tedbîrine bağlı değildir." Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.91); er-Râvendî, s.101, (Türkçe terc. I, s.100.); Beyhakî, (Said Nefîsî), II, s.912

Şiir

“Muhaliplerin karancaydılar yılan oldular

Karıncaların başından intikam çıkar ortaya

Onların zamanı bundan önce geçmişti

Zamanla yılan ejderhaya dönüşür”

Onun hezimetinden sonra Selçuklular mülkü/ülkeyi istila ettiler. O vakitte Sâlâr-ı Bujgâni³⁵ onların vezîri idi. Tedbir aldı (ve) sonunda bu hâl(i) halifeye arz edip, ondan icâzet-i pâdişâhî istediler.³⁶ Sonra vilâyetleri [birbirlerine bahşettiler (با همدیگر بخش کردند)]: Horâsân büyük kardeş Çağrı Beg'in [kendi hâssı oldu (خاص خود کرد) (ve) Merv'i Dârü'l-mülk yaptı. Büst, Gazne ve Herî (هری) [428] Hind ülkesi ile ileri gelen/büyük Musa Beygu'ya namzed oldu. Tabes ve Kirmân'ı Kâvurd bin Çağrı Beg'a verdiler. Irak-ı Acem'i ve kurtaracağı/ele geçireceği yerleri Tuğrul Beg ihtiyar edip/seçip, Rey'i Dârü'l-mülk yaptı.³⁹ Rey'de Ali Kâme-i Deylem sarayına indi/kondu. Orada bir nihân-hâne (halvethâne) buldu. Ondan istenmiş birçok şeyi dışarı getirdi. Mecdü'd-devle Rüstem'in hanesinde o şekilde/öylece bir nihân-hâne (halvethâne) buldu. Dünyanın mallarını oradan aldı ve orduya bahş etti. Sonra Irak, Âzerbâyçân, Kürdistân, Fârs, Hûzistân ve başka yerlerin kurtarılması/ele geçirilmesiyle meşgul oldu. Halife onun huzuruna gelmesini işaret buyurdu/istedi. (Ancak) ona gitmek (için) fırsat/imkân bulamadı. On sekiz yıldan sonra 446 (1054-1055) senesinde⁴⁰, onun bu mülklerini/ülkelerini temizleyince Irak-ı Arab'a gitti. Halife, Bağdâd sikkesi ve hutbesini onun adına çevirdi ve lakabı(nı), Sultân Rüknü'd-devle Tuğrul Beg Yemînu Emîri'l-Mü'minîn

³⁵ er-Râvendî'de de böyledir [er-Râvendî, s.104, (Türkçe terc, s.102)]. Ancak bazı kaynaklarda Ebû'l-Kâsım Bûzcânî olarak geçmektedir. Bkz., Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.94)

³⁶ Halife el-Kâ'im bi-Emrillâh'a gönderdikleri mektûb şu şekilde idi: “Biz kullarımız (bendegân), Âl-i Selçûk bin Lokmân, Abbâsî Devleti'nin istek ve arzularına her zaman itaat eden, itaatkâr, farz ve sünnetlere bağlı bir topluluğuz. Vaktimizin çoğunu gaza (gazve) ve cihâda harcardık. Bizim önder ve serverimiz İsrâ'îl adında bir amcamız vardı. Yemînü'd-Devle Sultân Mahmûd -Allah kabrini nurlandırsın- hiçbir suç/cürmü, cinâyet ve hıyâneti olmadan (olmadığı hâlde) onu tutup/yakalayıp ve mahrûse-i Kâlencer-i Hind 'e gönderdi. Orada yok olana/ölene kadar yedi sene hapis tuttu. Kabilemizden/akrabalarımızdan ve bize bağlı olanlardan birçok kimseyi de tutuklayıp kalelerde ölene dek (hapseetti). Mahmûd -Allah ona rahmet etsin- [18] ölünce onun yerine oğlu Mes'ûd bin Mahmûd tahta oturdu. Mülk/devlet işleri ve adaleti ayağa kaldıramadı/hakkıyla yerine getirmede. Oyun/oynaş, gezme ve eğlenceyle meşgul oldu. (Bu nedenle) mülk ü millet başıboş kalıp ve ihmâl edildi. Ehl-i bid'at fesat için güç ve fırsat buldu. Horâsân'ın âyân ve önde gelenleri bizden onlara yardım ve destek için ayaklanmamızı ve onları himaye etmemizi istediler. Onun (Sultân Mes'ûd'un) ümerâ ve orduları/askerleri (leşkeriyân) kaç defa üzerimize geldiler. Biz ve onlar arasında defalarca harb u darb meydana geldi. Kâ'ide-i devlet ve alâmet-i ikbâl olan nusret ve zafer, çoğu zaman bizimle oldu. Sonunda 'Yardım ancak Allah'ın yanındadır.'³⁶ (âyetinde olduğu gibi) Allah'ın yardımı ve hazret-i mukaddes-i nebevî'nin ikbâl ve yardımı ile zafer bizim oldu. Biz gâlib ve zapt eden olduk. Şükür bu bağış (mevhibet) ve nimete, hamd bu nusrete. Halk/insanlar arasında saadet, adalet ve insaf ile hareket edip zulüm ve cebr yolundan kaçındık ve istiyoruz ki bu iş İslâm dîninin kânûn ve âdeti üzere, Halife'nin fermânıyla olsun. Bu mektûb'u, mu'temed Ebû İshak el-Fukka'î eliyle gönderdik.” Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.93)

³⁷ (ق): “بیکدیگر بخشیدند” [Nâşir'in notu]

³⁸ (م): “مرخودرا خلاص گردانید” [Nâşir'in notu]

³⁹ Selçukluların Türk hakimiyet telakkisi gereği olarak yaptıkları ülüş/taksim hakkında ayrıca bkz, el-Hüseynî, s.12; el-Bundârî, s.6; Zahirü'd-dîn Nişâbü'rî, s.18; el-Cuczânî, I, s.251; er-Râvendî, s.104 (Türkçe terc, 102-103); Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.94-96).

⁴⁰ Reşîdü'd-dîn'e göre 447 (1055-1056), İbnü'l-Esîr'e göre 22 Ramazan 447 (15 Aralık 1055)'de. Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.98); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc. IX, s.463).

(olarak) kararlaştırdı/yaptı. Ondan sonra/onun adından sonra da (Büveyhî Sultânı)⁴¹ el-Melikü'r-rahîm'in adını hutbe'ye koydu⁴². Sultân Tuğrul Beg, zikredilen senenin Ramazan ayında (Aralık 1054/Ocak 1055)⁴³ Nehrevân'a geldi ve Âl-i Büveyh'i kaldırdı/yok etti⁴⁴. Gidip haccetti ve (sonra) Bağdâd'a geldi. Halife ona hizmetler yaptı/saygı gösterdi. İki yıl sonra Besâsîrî fitnesi ortaya çıktı. Halife onun eline esir oldu. Sultân Halife'yi kurtardı ve onu (Besâsîrî'yi) kahretti⁴⁵. O şekilde anlatılıp gitti.

Sultân, Vezîr Amîdü'l-mülk Ebû Nasr Kündürî'ye, Halife hazretlerine gitmesini ve (şunları) arz etmesini (istedi): *“Zalimlerin/düşmanların def'i/uzaklaştırılması için gidiş gelişten Bağdâd'a çare/tedbir yoktur. Bizim ihtiyacımızı (karşılacak) bir nânpâre bulunmadığından [ordudan/askerlerden (leşker) raiyyete (halka) zahmet/sıkıntı geliyor (و از و لشکر رعیت را زحمت می رسد)⁴⁶] (Bu durumun giderilmesi için) Asâkir-i mansûre için bir nânpâre buyurunuz.”* Vezîr, *“Sanki Halife de Sultân'dan aynı (şeyi) diler. Ancak ben (yine de) fermana (uyup) gideyim.”* dedi. (Amîdü'l-mülk) giderken, yolda Halife'nin vezîri ile karşılaştı. Bu dilekle Sultân'ın yanına gittiğini anladı. Onunla birlikte geri döndü ve (ona) hiç (bir şey) söylemedi. Sultân'a *“Halife'nin vezîri bir haber getirmiştir. Eğer bir nânpâre için ise, bizim de*

⁴¹ Büveyhîler Devleti, 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'da hüküm sürmüş Şîî bir devlet olup, Selçukluların güç ve kudretinin arttığı dönemde Bağdad bunların tahakkümü altında bulunuyordu. Büveyhîler idaresi altındaki Bağdad'da mezhep kavgaları artmış ve bu mücadelelerde birçok insan hayatını kaybetmişti. Bu mezhep kavgalarının yanı sıra Bağdad'da başgösteren diğer bir çatışma da Türklerle Deylemliler arasında idi. Bu çatışmalar neticesinde Bağdad'da asayiş bozulmuş, yol, çarşı ve pazar yerlerinde soygun ve yağmalar artmıştı. Büveyhîler hakkında bkz, K. V. Zettersteen, “Büveyhîler”, *IA*, II, 843 vd; Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *DIA*, VI, 496-499.)

⁴² el-Melikü'r-rahîm, bu sırada Büveyhî hükümdarı idi ve Şîrâz bölgesini ele geçirip bölgede Tuğrul Beg adına okunan hutbeyi kendi adına çevirmişti. Bu sırada el-Melikü'r-rahîm'in kumandanı iken Bağdat askerî valiliğine kadar yükselen daha sonra da halifenin vezîri olan Türk asıllı Arslan Besâsîrî de Fâtûmîleri ile işbirliği içine girerek Bağdad ve halife üzerindeki baskı kurmuştu. Bütün bunlar karşısında halife, kurtuluşu Tuğrul Beg'den yardım istemekte gördü. Tuğrul Beg Bağdad'a girdikten sonra çıkan karışıklıktan dolayı el-Melikü'r-rahîm'i tutuklattı ve 450/1058-1059'da tutuklu bulunduğu Rey kalesinde öldü. (İbnü'l-Esîr, Türkçe terc, IX, s.456-457, 459, 492; er-Râvendî, s.105 (Türkçe terc, s.103-104))

⁴³ el-Bundârî'ye göre 25 Ramazan 447 (18 Aralık 1055); İbnü'l-Esîr'e göre Muharrem 447 (Nisan 1555). el-Bundârî, s.7; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.462).

⁴⁴ “Bağdad dışında ordugâh kuran Tuğrul Beg, halifenin vezîri, kadılar ve Büveyhî hükümdarının beyleri tarafından büyük bir törenle karşılandı. el-Melikü'r-rahîm, halifenin tavsiyelerine uyararak Tuğrul Beg'e itaatini bildirmişti. Selçuklu askerleri ihtiyaçlarını karşılamak için Bağdad'a girip alışveriş yaptılar. Fakat birkaç gün sonra Arslan Besâsîrî'nin de kışkırttığı Bağdadlılardan bazı gruplar, Selçuklu askerlerine saldırdılar ve olaylar büyüdü. Kalabalık bir Şîî halk-asker kitlesi Selçuklu ordugâhına yürüdü. Selçuklular onlara galabe ederek Şîî mahalleleri kontrol altına aldılar. Selçuklu ordusuna karşı yapılan bu davranışa kızan Tuğrul Beg, halifeye haber gönderip “sana hürmetim olmasa idi bütün Bağdat halkını kılıçtan geçirir ve şehri yıkardım” dedi. 25 Aralık 1055'te Bağdat'a giren Tuğrul Beg, olayların sorumlusu olarak gördüğü el-Melikü'r-rahîm'i hapsedip Büveyhî Devleti'ne son verdi.” İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.463-466); Sibt İbnü'l-Cevzî, s.1; er-Râvendî, s.105, (Türkçe terc, s.104); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.8); Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.99)

⁴⁵ Arslan Besâsîrî adıyla meşhur Ebu'l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Muzaffâr (ö.451/1060) Büveyhîler'in son devrinde yaşayan bir Türk kumandanıdır. İlk efendisinin Fars bölgesindeki Besâ (Fesâ) şehrinde olması sebebiyle Besâsîrî nisbesini almıştır. Büveyhî emirlerinden Bahâüddeve'nin azadlısı olmakla birlikte esas şöhretini Celâüddeve devrinde kazanmıştır. Büveyhî Emîrî el-Melikü'r-rahîm döneminde nüfuz kazanarak Bağdad'daki karışıklıklarda büyük rol oynamıştır. Tuğrul Beg 447/1055'de Bağdad'a gelince Bağdad'dan kaçmıştı. Ancak Tuğrul Beg'in Bağdad'dan ayrılmasından sonra tekrar Bağdad'a gelmiş, hatta Halife'yi esir alarak Âne'ye kapatmış ve Bağdad'da hutbeyi bir süre Mısır Fâtûmî halifesi adına okutmuştur. Nihayetinde Tuğrul Beg'in takibinden kurtulamamış ve öldürülmüştür. Besâsîrî hakkında bkz, İbnü'l-Adîm, Buğye, IV, s.1347-1357; Faruk Sümer, “Aslan el-Besâsîrî”, *TDA*, 42, (Haziran 1986), s.101-114; Ali Sevim, “İlginç Yönleriyle Besâsîrî İsyanı”, *Makaleler*, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay, Ankara 2005, s.251-280; Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.99-103); İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, IX, s.492); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.17); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15); er-Râvendî, s.109-110, (Türkçe terc, s.108).

⁴⁶ [Nâşîr'in notu] “و لشکر و رعیت را زحمت می رسد”: (م, ر); “و لشکر و رعیت بزحمت می رسد”: (ق)

düşüncemiz buydu diye cevap ver” dedi. Filanı söyleyelim (diye) kararlaştırdılar. Halîfe'nin vezîri geldi ve haber(i) beyan etti/bildirdi. (Gelişinin sebebi) nânpâre için [429] idi. Aynı cevabı buldu/aldı. Sultân, Vezîr Ebû Nasr Kündürî'nin tedbiri (sayesinde) Bağdâd'ı tasarruf altına aldı. Halîfe için nânpâre belirledi ve Halîfe'nin kızına talip oldu⁴⁷. Halîfe imtina ediyordu (امتناع می نمود)⁴⁸. Vezîr Amîdü'l-mülk, onun (Halîfe'nin) tasarrufunda (bulunan) mallara el koydu. Sonunda (Halîfe) sıkıntıya düştü ve kavuşmaya (evliliğe) izin verdi.

Çağrı Beg bin Mikâ'il, 453 (1061-1062) senesinde Horâsân'da öldü. Sultân Tuğrul Beg, onun oğlu Alp Arslan'ı onun yerine gönderdi. Vezîr Amîdü'l-mülk, Halîfe'nin kızı Seyyide Hatun'u Tebriz'e Sultân'ın yanına götürdü. Nikâh akdi yaptılar/nikâh kıydılar⁴⁹. Sultân zifafın Dârü'l-mülk Rey'de olmasını istedi. Oraya (gitmek üzere) hareket etti. Hava sıcaktı. Havanın kuruluğu (sıcaklığı) sebebiyle Kasrân-ı Bîrûnî'ye indi/konakladı.⁵⁰ Burun kanamasına (ru'âf) tutuldu ve hiçbir şey (bu kanamayı) durduramadı.⁵¹ 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063)'de ondan (o kanamadan/hastalıktan) öldü⁵². Halîfe'nin kızı mihriyle birlikte Bağdâd'a gitti. [430]

⁴⁷ el-Bundârî, el-Hüseynî ve İbnü'l-Esîr'e göre de Halîfe'nin kızıdır. Ancak Reşîdü'd-dîn kızkardeşi olarak kaydetmiştir. [el-Bundârî, (Türkçe terc, s.18); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15); İbnü'l-Esîr, Türkçe terc, X, s.36); Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.105).

⁴⁸ (ق): “کرد” [Nâşir'in notu]

⁴⁹ Nikâh, İbnü'l-Esîr'e göre 454 yılı Şabanında (Ağustos-Eylül 1062); el-Bundârî'ye göre 454 Şevvâlinde (Ekim 1062)'de kıyılmıştır. [el-Bundârî, s.18-21; ayrıca bkz, Reşîdü'd-dîn, (Türkçe terc., s.106); İbnü'l-Esîr, VIII, s.357-359, (Türkçe terc, X, s.36-38.); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15)

⁵⁰ “...Rey civarında Tacrişt Köyü (طجريشت)nde Kasrân-ı Bîrûnî'de...” (Râhatu's-sudûr-i Râvendî, s.112). [Nâşir'in notu]

⁵¹ “... Biraz sonra onun vücudunu bir hastalık (ârizâ) istila etti ve kuvvetli/kötü bir ishâl başladı. Hiçbir ilaç (bu hâlî/hastalığı) durduramıyordu. Aşırı kan kaybetti/düştü. O hastalıktan/deritten öldü...” (Bk. (Selçûknâme-i Zahîrî). [Nâşir'in notu]

⁵² İbnü'l-Esîr, el-Bundârî ve el-Hüseynî'ye göre 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063). [İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s.41); el-Bundârî, (Türkçe terc, s.24); el-Hüseynî, (Türkçe terc, s.15).

KAYNAKÇA

- Ahmed bin Mahmûd, *Selçuknâme*, I-II., (Yay. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul 1977
- Aksarayî (Kerîmü'd-dîn Mahmûd Aksarayî), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990.
- Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî), *Tarih-i Beyhakî*, I-II, (Neşr. Said Nefîsî), Tahran 1352
- Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî), *Târîh-i Beyhakî*, (be-ihitimam Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324.
- Büchner, V. F., "al-Kazwini", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, Leiden: E. J. Brill, Volume IV, s.844-845
- Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999
- el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Üsre*, (Terc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999
- el-Cuzcânî (İbn Minhâcü'd-dîn Osman), *Tabakât-ı Nâsirî*, I, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî, Kâbil 1342
- el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999
- en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVI. Cüz, (Tahkik. Muhammed Fevzi el-Antîl), Kahire 1405/1985, s.271; el-Cuzcânî, I, s.246-247]
- er-Râvendî, *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî), Tahran 1333, s.88, (Türkçe terc., Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay., Ankara 1999
- Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, I-III, (Haz. Ziyâ Şükün,) MEB Yay., İstanbul 1984.
- Göksu, Erkan, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri" *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, (*International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*), (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), Volume 5/2 Spring 2010, s.986-1011.
- Göksu, Erkan, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, Yıl: VIII, Sayı: 27, (2008/II), s.23-32.
- Günaltay, Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, 1991.
- Hamdullah Mustawfi-i Qazwini, *The Tarikh-i Guzida or "Selected History"*, Gibb Memorial Series, Vol: XIV/2, Leiden:London 1913.
- Hamdullah Mustawfi-i Qazwini, *The Tarikh-i Guzida or "Selected History"*, Compiled in A.H. 730 (A.D. 1330) and now abridged in English from a manuscript dated A.H. 857 (A.D. 1453) by Edward G. Browne; with indices of the facsimile text by R.A. Nicholson, Gibb Memorial Series, Vol: XIV/1, Leiden:London 1910.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyn Nevâ'î), Tahran 1362.
- İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, IV, (Tahkik:Sehil Zükkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1988.

- İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-X, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415/1995, (Türkçe terc., *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, I-XII, (Çev: Abdullah Köşe, M. Beşir Eryarsoy, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın; Redaktör: Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, 13, 1958.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Mat, İstanbul 1955
- Melville, Charles, "Hamd-Allâh Mostawfî", *Encyclopaedia Iranica*, Vol:XI, Fasc:6, [<http://www.iranica.com/newsite/articles/v11f6/v11f6033.html>]
- Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 496-499.
- Narşahî (Ebu Bekir Muhammed İbn Cafer Narşahî), *Târîh-i Buhara*, (Neşr: Charles Schefer), Paris 1892
- Özaydın, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfî", XV, *DİA*, İstanbul 1997., s.454.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, Çev: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.
- Sevim, Ali, "İlginç Yönleriyle Besâsîrî İsyanı", *Makaleler*, III, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay, Ankara 2005
- Spuler, Bertold, "Hamd Allâh Mustawfî Kazwînî", *EF*², III, Leiden: E. J. Brill, 1971.
- Sümer, Faruk, "Aslan el-Besâsîrî", *TDA*, 42, (Haziran 1986), s.101-114
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- Togan, Zeki Velidî, "Hamdullah Mustavfî", *İA*, V/1, MEB Yay., İstanbul 1992., s.186-188.
- Yâkût el-Hemevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1397/1977
- Zahîrî'd-dîn Nîşâbûrî, *Selçûknâme*, (Neşr. İ. Afşar), Tahran 1332.
- Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, I, [el-Mektebetü's-Şâmile] Zettersteen, K. V., "Büveyhîler", *İA*, II, 843-844.